

373. Σόφος: Υπογραφή: Πετρίδης

Τάκης Σαρίδης
Αποχέντρωση στη Νέα Υόρκη

ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ

ΑΡΙΣΤΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

Το όραμα ενός σοσιαλισμού που στηρίζεται σε αυτοδιαχειριζόμενες και μικρές (όσο γίνεται) μονάδες, τοπικά κέντρα αποφάσεων και σε δημοκρατικό προγραμματισμό (με την έμφαση στη ροή απόψεων από τα κάτω προς τα πάνω) ποιόν δεν συγκινεί; Σε ένα κόσμο που δοκιμάζει την κυριαρχία των γιγάντιων πολυεθνικών εταιρειών, την καταπιεστική συγκεντρωτική γραφειοκρατία των ανατολικών χωρών, τις αυταρχικές κυβερνήσεις της ολιγαρχίας του Τρίτου Κόσμου, αλλά και την ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία που διατήρησε κάποιες ισορροπίες δύναμης μόνο μέσα από φιλτραρισμένες αντιπροσωπευτικές δομές σε ένα συγκεντρωτικό οικονομικό και πολιτικό σύστημα, η πρόταση για ένα οικονομικό σύστημα που στηρίζεται στην άμεση συμμετοχή και στην αποκέντρωση μοιάζει να ενσαρκώνει τα ξεχασμένα ιδανικά του σοσιαλισμού και άρα τον τρίτο δρόμο του. Μια τέτοια κοινωνία, αν και όταν υπάρξει, θα υλοποιεί όλες τις αξίες για τις οποίες πάλεψαν γενιές και γενιές σοσιαλιστών. Πέρα από αυτό, θα συναντάει ακόμα και τα οράματα της φιλελεύθερης ιδεολογίας αφού, προφανώς, οι ατομικές ελευθερίες, όπως τις ορίζει η ιδεολογία αυτή, θα ανθίζουν καλύτερα απ' ό,τι και στο πιο τέλει ανταγωνιστικό καπιταλιστικό αστικοδημοκρατικό σύστημα. Η σύγκρουση ανάμεσα στις ελευθερίες των διαφορετικών ομάδων θα περιορίζεται σε λίγα ζητήματα και όπου υπάρχει θα λύνεται με πλουραλιστικές δημοκρατικές διαδικασίες.

Αν λοιπόν θεωρήσουμε ότι η οικονομία χωρίζεται σε τρεις τομείς, τον ιδιωτικό, τον κρατικό και τον κοινωνικό, τότε φαίνεται εκ πρώτης όψεως λογικό ότι ο κάθε σοσιαλιστής, μαζί με αρκετούς μη σοσιαλιστές, πρέπει να θέλει την ανάπτυξη του τρίτου και τη σχετική συρρίκνωση των δύο άλλων. Σήμερα η ανάπτυξη του «κοινωνικού τομέα» παρουσιάζεται ως ένα βασικό συστατικό στοιχείο του «τρίτου δρόμου» όπως τον καταλαβαίνει, ή καλύτερα τον αναζητάει, μια μεγάλη μερίδα στελεχών του ΠΑΣΟΚ. Με τον όρο κοινωνικός τομέας νοούνται οι συνεταιριστικές και αυτοδιαχειριζόμενες μονάδες, οι δημοτικές επιχειρήσεις και διάφοροι συνδυασμοί αυτών. Έτσι λοιπόν προτείνεται να ιδρυθούν συνεταιριστικές, δημοτικές και δημοσυνεταιριστικές επιχειρήσεις που θα αποκτούν σταδιακά όλο και μεγαλύτερο βάρος στην οικονομία μέχρι που θα αποτελέσουν την κύρια, ή μια από τις κύριες, μορφές παραγωγής.

Αντίρρηση στο να ιδρυθούν τέτοιες μονάδες, έστω ως κοινωνικά πειράματα, δεν υπάρχει. Αν μάλιστα αποδειχτεί ότι ριζώνουν και πολλαπλασιάζονται, αυτό θα είναι πολύ θετικό. Τα προβλήματα αρχίζουν από τη στιγμή που οι προσπάθειες αυτές βγάζουν ζητήματα επιλογής: θα ενισχυθούν αυτές σε βάρος των ιδιωτικών είτε των κρατικών; Και ακόμα: αν πρέπει να δοθεί πολιτική προτεραιότητα, θα δοθεί στην ίδρυση αυτών, ή στην αύξηση της ισχύος των εργαζομένων στους άλλους δυο τομείς; Σε αυτά τα ερωτήματα σκοντάφτει όλη η αντίληψη των οπαδών του «κοινωνικού τομέα». Άλλο το να επιδιώξεις τον αυτοδιαχειριζόμενο και αποκεντρωμένο σοσιαλισμό, και άλλο το να προβάλλεις ως κύρια στρατηγική την ανάπτυξη ενός περιθωριακού σήμερα «τομέα» αντί για τον εκδημοκρατι-

σμό και τον μετασχηματισμό των κυρίαρχων μορφών συσώρευσης.

Σχετικά με το πολιτικό ζήτημα: μπορεί να φαίνεται πιο προωθημένο και άρα πιο επαναστατικό, να παρακάμπτει κανείς εντελώς την εκμετάλλευση από το κεφάλαιο ή τον κορσέ της κρατικής ιεραρχίας με το να ιδρύει μονάδες που ελέγχονται από τους άμεσους παραγωγούς ή από τις δημοτικές αρχές. Μπορεί να μοιάζει ρεφορμιστική η προσπάθεια για βελτίωση της διαπραγματευτικής ισχύος των εργαζομένων απέναντι στο κεφάλαιο και περιττή πολυτέλεια προσωρινά ο εκδημοκρατισμός των σχέσεων παραγωγής και διοίκησης μέσα στον δημόσιο τομέα. Η αλήθεια όμως είναι ότι σήμερα οι προσπάθειες για τη δημιουργία του κοινωνικού τομέα προωθούνται με σχετικά μεγαλύτερη συνέπεια απ' ό,τι τα άλλα μέτωπα, ακριβώς επειδή αυτές ελάχιστα ενοχλούν. Αν εξαιρέσουμε τους γεωργικούς συνεταιρισμούς, που η ανάπτυξή τους είναι κεντρικό ζήτημα της οικονομικής μας ζωής (και που δεν τους συζητάμε εδώ), η δημιουργία συνεταιριστικών ή αυτοδιαχειριζόμενων μονάδων και δημοτικών επιχειρήσεων δεν συναντά συνήθως ισχυρές αντιδράσεις από «κατεστημένα συμφέροντα», ή και αν συναντά, δεν είναι αυτός ο κύριος περιοριστικός παράγοντας στην ανάπτυξή τους. (Αν δεν αναπτύσσονται, αυτό οφείλεται μάλλον στο ότι, για χίλιους δυο λόγους, δεν ενδιαφέρονται οι... ενδιαφερόμενοι φορείς). Έτσι λοιπόν το ότι «προωθούνται» τέτοιες προσπάθειες τη στιγμή που αναστέλλονται ή που εκτρέπονται οι διαδικασίες για περισσότερη συμμετοχή των εργαζομένων στις αποφάσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα, δείχνει μάλλον ότι η πολιτική ασκείται στη γραμμή της «ήσσονος αντιστάσεως» παρά το ότι υπάρχει κάποια στρατηγική μετασχηματισμού μέσα από ένα τρίτο «κοινωνικό» δρόμο. Βέβαια οι δυσκολίες για να προχωρήσει ο μετασχηματισμός μέσα στον ιδιωτικό ή στον κρατικό τομέα (ή ακόμα και με την επέκταση του δεύτερου σε βάρος του πρώτου) είναι τεράστιες και δεν οφείλονται μόνο στις αντιστάσεις του κεφαλαίου αλλά και στις αδυναμίες της προοδευτικής παράταξης, τα λάθη της κορυφής και τον συνεχνιακό ορίζοντα της βάσης. Μπροστά σε αυτά τα εμπόδια που μοιάζουν να φράζουν το δρόμο του μετασχηματισμού στα κυρίαρχα κέντρα των οικονομικών αποφάσεων, είναι ελκυστική η ιδέα να φέρουμε το σοσιαλισμό από το πλάι, αναπτύσσοντας νέα κέντρα, τον κοινωνικό τομέα. Είναι προφανές, αλλά όχι σε όλους, ότι αυτό το εγχείρημα δεν θα πρέπει να είναι μοναδικό ή το κυρίαρχο στη στρατηγική του μετασχηματισμού. Είναι όμως και αρκετά βολική η ιδέα ότι αφού τα άλλα σκέλη είναι δύσκολα αξίζει να δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην ανάπτυξη του κοινωνικού τομέα γιατί έτσι θα υπάρξει μια τουλάχιστο σημαντική κατάκτηση.

Πόσο όμως μπορεί να αναπτυχθεί ο κοινωνικός τομέας σαν ξεχωριστό σύνολο μονάδων (και όχι σαν μετεξέλιξη του ιδιωτικού και του κρατικού τομέα); Δυστυχώς η απάντηση είναι: πολύ λίγο. Επειδή η αναφορά γίνεται σε τομέα παραγωγής και όχι μόνο ζήτησης, ή διανομής του πλεονάσματος, πρέπει να μελετήσουμε κατά πόσο οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ι-

διοποίησης που τον χαρακτηρίζουν ανταποκρίνονται στην τεχνολογία και στα πρότυπα κατανάλωσης που αναπτύσσονται σήμερα και στο ορατό μέλλον. Τόσο η τεχνολογία όσο και η κατανάλωση είναι κοινωνικά φαινόμενα με μεγάλη αδράνεια – δεν αλλάζουν εύκολα, και όταν καμιά φορά αλλάζουν γρήγορα, αυτό οφείλεται σε κάποια ανεξάρτητη νομοτέλεια που δεν υπόκειται σε πολιτικό προγραμματισμό. Ακόμα λοιπόν και αν υπήρχε η πολιτική βούληση να αναπτυχθούν νέες σχέσεις παραγωγής και ιδιοποίησης, και ακόμα και αν η πολιτική βούληση αρκούσε για να εγκαθιδρύσει τις σχέσεις αυτές (που δεν αρκεί), πάλι θα έμπαιναν οι περιορισμοί:

- τι προϊόντα θα παραχθούν; και
- με ποιά οργάνωση παραγωγής και διάθεσης, δηλαδή με ποιά τεχνολογία;

Επειδή ανάμεσα στην τεχνολογία, στα καταναλωτικά πρότυπα και στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής υπάρχει στενή αλληλεπίδραση αυτά τα ερωτήματα είναι καθοριστικά για να προσδιοριστούν οι προοπτικές και τα όρια της ανάπτυξης του κοινωνικού τομέα.

Τα σημερινά καταναλωτικά πρότυπα, δηλαδή το σύνολο των προϊόντων και υπηρεσιών που χρησιμοποιούν τα ελληνικά κοικοκυριά, έχουν μικρά περιθώρια να εξυπηρετηθούν από μικρές κλίμακας μονάδες. Το ψυγείο, το αυτοκίνητο, ο σιδηρόδρομος, ο δρόμος, το μπλουζάκι, το τηλέφωνο, το βιβλίο, το κατεψυγμένο κοτόπουλο, τα περισσότερα στοιχεία της ατομικής και της συλλογικής κατανάλωσης παράγονται ή διανέμονται καλύτερα ή φθηνότερα σε κλίμακα που ξεπερνά τις μονάδες που μπορεί να στηρίξει ένας δήμος ή ένας συνεταιρισμός βιοτεχνών. Βέβαια μέσα στο κύκλωμα παραγωγής ή διανομής ή συντήρησης αυτών των προϊόντων παίζουν ρόλο και πάμπολλες μικρές μονάδες, που όμως είτε είναι υποταγμένες στη λειτουργία των πιο μεγάλων είτε επιβιώνουν γιατί οι μεγαλύτερες δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμα αρκετά. Και υπάρχουν και προϊόντα ή υπηρεσίες που μπορούν με σχετική αυτονομία να παραχθούν, σε μικρή, τοπική κλίμακα και να είναι πιο καλά, πιο χρήσιμα, πιο «προσωπικά» ή πιο φθηνά. Αλλά δεν είναι πολλά και δεν είναι κρίσιμα στην αναπτυξιακή διαδικασία. Οι συνεταιριστικές ή δημοτικές μονάδες μπορούν ίσως να δουλέψουν πολύ καλύτερα από άλλες μορφές στην αξιοποίηση τοπικών ειδικών πόρων (λ.χ. λουτρά) ή της τοπικής πολιτιστικής παράδοσης, (λ.χ. υφαντά) ή για την παροχή υπηρεσιών σε τοπικό επίπεδο (λ.χ. συγκοινωνίες) – και, το σπουδαιότερο, στο αγροτοβιομηχανικό κύκλωμα, που είναι κρίσιμο για την ανάπτυξη αλλά είναι ξεχωριστό θέμα. Από κει και πέρα κάποια πειράματα πρέπει να γίνουν σε τομείς πιο υψηλής τεχνολογίας, αλλά κανένα δεν μπορεί να πιστευτεί ότι αυτά θα πετύχουν σε τέτοια κλίμακα και τόσο γρήγορα ώστε να καθορίσουν από τώρα, έστω και στο ελάχιστο, είτε την αναπτυξιακή στρατηγική είτε τη στρατηγική του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

Προκύπτει εδώ το ερώτημα: ναι μεν, με τα σημερινά πρότυπα κατανάλωσης δεν υπάρχει μεγάλο πεδίο για τις μονάδες αυτές, αλλά δεν πρέπει να αλλάζουν παράλληλα και τα πρότυπα αυτά, για να ζούμε σε πιο ανθρώπινη κλίμακα, σε καλύτερο περιβάλλον και με καλύτερες προσωπικές σχέσεις; Σε αυτό άς πάρουμε ένα παράδειγμα: ένα από τα πολλά θετικά που έχουν οι ήπιες μορφές ενέργειας (ηλιακή, αιολική) είναι και η μεγα-

λύτερη αυτόρκεια που εξασφαλίζουν στη μικρή κλίμακα, δηλαδή στο κάθε σπίτι ή χωριό. Πώς θα φτάσουμε όμως να ικανοποιούμε ένα μεγάλο ποσοστό των αναγκών μας με τέτοιες μορφές; Η έρευνα και η παραγωγή των κατάλληλων συστημάτων μπορεί να γίνει σήμερα μονάχα σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο. Άλλο η χρήση της ανεμογεννήτριας που θα εξασφαλίσει ενεργειακή αυτόρκεια στο χωριό και άλλο η παραγωγή της που μπορεί να χρειάζεται πολύ μεγάλη μονάδα. Έτσι λοιπόν και η ανάπτυξη εκείνης της τεχνολογίας που θέλουμε για μια καλύτερη ποιότητα ζωής δεν φαίνεται να προωθείται ιδιαίτερα με τον κοινωνικό τομέα. Οι δυνατότητες ανάπτυξης του κοινωνικού τομέα μάλλον ακολουθούν την ανάπτυξη και διάδοση της κατάλληλης τεχνολογίας και δεν προπορεύονται.

Μια παρένθεση: με το ίδιο παράδειγμα φαίνεται και μια άλλη διάσταση του ρόλου των δήμων και των κοινοτήτων στην οικονομική ζωή, που πρέπει να είναι πιο σημαντική σήμερα: η συμμετοχή τους στη διαδικασία της κατανομής των πόρων για κοινωνική και αναπτυξιακή υποδομή (δηλαδή στον λεγόμενο «δημοκρατικό προγραμματισμό»). Πριν φτάσουμε στο πρόβλημα ποιός θα παράγει τις ανεμογεννήτριες και τα άλλα κατάλληλα προϊόντα για μια καλύτερη ποιότητα ζωής, το κρίσιμο πρόβλημα είναι ποιός θα αποφασίσει να διατεθούν πόροι για την ανάπτυξη και την αγορά τους, όπως και για μια σειρά άλλες υπηρεσίες και έργα. Γιατί αν τα επιθυμητά προϊόντα δεν αναπτύσσονται με τον ρυθμό που θέλουμε, δεν είναι επειδή το κεφάλαιο ή ο συγκεντρωτικός κρατικός τομέας δεν μπορούν να τα παράγουν, αλλά επειδή η «ελεύθερη αγορά» και οι κεντρικές πολιτικές διαδικασίες δεν προσανατολίζουν τους πόρους προς αυτά. Για δε τις κοινωνικές υπηρεσίες το πρόβλημα είναι σχεδόν αποκλειστικά η πολιτική απόφαση της κατανομής των πόρων, ή η επιλογή του «πρότυπου ανάπτυξης». Είναι προφανές ότι έχει μεγάλη πολιτική και οικονομική σημασία να αυξηθεί ο ρόλος της αυτοδιοίκησης σε αυτές τις διαδικασίες κατανομής και αυτό είναι ανεξάρτητο από το αν μπορεί παράλληλα να αναπτυχθεί και ο κοινωνικός τομέας της παραγωγής. Διαδικασίες κατανομής σημαίνει: ποια και πόσα είναι τα έσοδα του δημοσίου τομέα, (μαζί με των ΟΤΑ) και ποιες και πόσες είναι οι δαπάνες του. Αν η προσπάθεια για αύξηση του βάρους της αυτοδιοίκησης σε αυτές γίνεται σήμερα σοβαρά και σωστά είναι ένα άλλο ζήτημα, στο οποίο αναφέρεται το άρθρο του Μ. Παπαγιαννάκη στο ίδιο αυτό τεύχος.

Γιατί δεν μπορούν να δημιουργηθούν πολλές και ισχυρές δημοτικές και συνεταιριστικές επιχειρήσεις σε τομείς βιομηχανικούς ή πολύπλοκων υπηρεσιών, όπου σήμερα δεσπόζει το ιδιωτικό κεφάλαιο είτε οι μεγάλες δημόσιες επιχειρήσεις; Αυτό θέλει μεγάλη συζήτηση αλλά η απλή (έστω υπεραπλουστευμένη) απάντηση είναι η εξής: Πρώτο, χρειάζονται σχετικά μεγάλα κεφάλαια για να λειτουργήσουν. Δεύτερο και πιο σημαντικό, οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής δεν δημιουργούνται στο κενό. Ο καταμερισμός εργασίας μέσα και ανάμεσα στις παραγωγικές μονάδες, η ιεραρχία και η τεχνολογία έχουν αναπτυχθεί με βάση τη σχέση κεφάλαιο-εργασία, και αυτές έχει κληρονομήσει και ο δημόσιος τομέας. Αν οι δήμοι λειτουργήσουν όπως ο κάθε άλλος εργοδότης και αν ξεπεράσουν την απειρία και τη γραφειοκρατία, μπορούν να διευθύνουν επιχειρήσεις μέσα σ' αυτά τα πλαίσια. Αν όμως θέλουν να ιδρύσουν

μονάδες από την αρχή με διαφορετικές σχέσεις παραγωγής πρέπει να εφεύρουν νέα οργάνωση παραγωγής, νέο σύστημα κινήτρων, νέες διαδικασίες οικονομικών αποφάσεων, που να αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τις προκλήσεις της αγοράς ή του προγράμματος, αλλά χωρίς ιεραρχία και εκμετάλλευση. Κανένας δεν έχει ισχυριστεί σοβαρά ότι κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει σε μεγάλη έκταση. Στη μαρξιστική παράδοση, τουλάχιστο, η προοπτική για την ανάπτυξη τέτοιων νέων κοινωνικών σχέσεων δεν περνάει μέσα από εφεύρεση, αλλά μέσα από τη μετεξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής του καπιταλισμού. Μετεξέλιξη που προωθείται με αγώνες των εργαζομένων και στηρίζεται στην αντίφαση ανάμεσα στην αυξανόμενη κοινωνικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας (όπως την εννοεί ο Μαρξ και όχι το ΠΑΣΟΚ) και στην ατομική ιδιοκτησία και διοίκηση. Αν υπερεκτιμηθούν οι δυνατότητες ανάπτυξης του κοινωνικού τομέα, δημιουργούνται τρεις κίνδυνοι:

α) *Για την πολιτική ζωή:* Να γίνει ο κοινωνικός τομέας το άλλοθι για την οπισθοχώρηση σε άλλους τομείς. Δηλαδή, όπως σημειώθηκε πιο πάνω, αντί να δίνεται βάρος στον εκδημοκρατισμό και την πρόοδο στα κρίσιμα κέντρα της συσσώρευσης, να στρέφονται τα πιο προοδευτικά στελέχη σε προσπάθειες πολύ μικρότερης σημασίας.

β) *Για την ανάκαμψη και ανάπτυξη:* Στο όνομα της ενίσχυσης του κοινωνικού τομέα να μπουν εμπόδια σε δραστηριότητες του ιδιωτικού ή του δημόσιου τομέα, που μπορούν να συμβάλουν στην ανάκαμψη και στην ανάπτυξη. Η κατάσταση της οικονομίας μας είναι τόσο κρίσιμη και ο κίνδυνος από τις χαμένες ευκαιρίες τόσο μεγάλος ώστε είναι επιτακτική ανάγκη να δραστηριοποιηθεί τόσο ο ιδιωτικός, όσο και ο δημόσιος τομέας για να λειτουργήσουν πιο παραγωγικά. Δεν υπάρχουν περιθώρια να αναβληθούν οι οποιεσδήποτε δραστηριότητες για να προωθηθούν σε αόριστο μέλλον και με άγνωστα αποτελέσματα από τον κοινωνικό τομέα. Ίσα-ίσα, οι άξονες ανάπτυξης του κοινωνικού τομέα πρέπει να είναι εκεί όπου δεν δραστηριοποιείται ούτε το κράτος ούτε το κεφάλαιο, επειδή έχουν άλλα κριτήρια και προτεραιότητες.

γ) *Για την περιφερειακή ανάπτυξη:* Με την ελπίδα της ανά-

πτυξης του κοινωνικού τομέα, να μην προωθηθούν αρκετά από την αυτοδιοίκηση τα κλασικού τύπου αναπτυξιακά μέτρα, που μια ρεαλιστική ανάλυση θα έδειχνε ότι μπορούν να οφελήσουν περισσότερο. Για παράδειγμα, πόσοι δήμοι ενεργούν σήμερα για να εγκατασταθούν κοντά στις βιομηχανικές περιοχές, με κατάλληλη χωροθέτηση και διαρρύθμιση; Πού θα υπάρξει μεγαλύτερη απασχόληση και δημιουργία εισοδήματος; Εκεί που θα εγκατασταθούν τρεις σύγχρονες βιομηχανικές μονάδες ή εκεί που θα οργανωθούν τρεις συνεταιριστικές επιχειρήσεις για παραδοσιακά βιοτεχνικά προϊόντα που μπορεί και να φυτωζούν; Καμιά περιφέρεια δεν μπορεί να στηρίξει την ανάπτυξη της στα υφαντά και στα λουτρά.

Οι σκέψεις αυτές δεν συνηγορούν στο να εγκαταλειφθούν οι προσπάθειες για την ανάπτυξη του κοινωνικού τομέα στις μη αγροτικές δραστηριότητες. Επιστημαίνουν όμως ότι οι προσπάθειες πρέπει να στραφούν σε ορισμένους άξονες με σαφή κριτήρια, για ν' αποφύγουμε τους παραπάνω κινδύνους. Για να μη μένουμε μόνο στα προβλήματα να, συνολτικά, ποια μπρούν να είναι τα πολύ θετικά αποτελέσματα από τη δράση κοινοτικών ή συνεταιριστικών μονάδων:

— Όσοι δήμοι και κοινότητες αποκτήσουν βιώσιμες επιχειρήσεις θα έχουν μια σημαντική πηγή ίδιων πόρων, και, το κυριότερο, θα αναλάβουν ευθύνες για τη ζωή της περιοχής τους που ξεπερνάν την απλή διεκδίκηση από τα ανώτερα όργανα. Αυτό και μόνο θα είναι μεγάλη συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ζωή.

— Σε πολύ μικρή τοπική κλίμακα, η δημιουργία συνεταιριστικών βιοτεχνικών μονάδων για παραδοσιακά προϊόντα μπορεί να έχει πολύ θετικά αποτελέσματα. Αυτό ισχύει για αγροτικές κοινότητες και για ομάδες πληθυσμού που μένουν εντελώς στο περιθώριο με οποιαδήποτε άλλη διαδικασία και που με την αυτοοργάνωση μπορούν να βελτιώσουν τη θέση τους για ένα ανενεχτό επίπεδο διαβίωσης. Φτάνει να συνειδητοποιήσουμε ότι η μορφή αυτή είναι μεν καλύτερη από την ολοκληρωτική απραξία ή τη μεμονωμένη οικοτεχνία, αλλά δεν μπορεί να υποκαταστήσει τις πιο αναπτυγμένες δραστηριότητες.